

SMRCZ ÁDÁM

**ANCILLA POLITICAE
ECCLESIASTICAE? FELEKEZETI
ÉS EGYHÁZPOLITIKAI
SZEMPONTOK A NEOSZTOICIZMUS
MAGYARORSZÁGI
RECEPCIÓTÖRTÉNETÉBEN.
LASKAI JÁNOS LIPSIVS-
FORDÍTÁSÁRÓL**

KIVONAT: Tanulmányomban a Justus Lipsius-féle neosztoicizmus teológiai implikációinak egy magyarországi megjelenését kívánom bemutatni Lipsius első magyar fordítójának, Laskai Jánosnak (1605– ?) a példáján keresztül. Laskai ugyanis nemcsak Lipsius két korai, kálvinista szellemi környezetben született főművének (*De Constantia, Politica sive Civilis Doctrina*) átültetése miatt tekinthető üde színfoltnak a neosztoicizmus magyarországi recepciótörténetében, hanem amiatt is, hogy a fordításokhoz írt előszavában az itthoni Lipsius-receptorok közül egyedülként tett kísérletet a mester filozófiájának saját kezű összefoglalására. Ez a rövid írása pedig, ahogy fordításának bizonyos fordulatái is (*fatum*: Isteni-rendelés; *res gestae*: eleve meg-történt dolgok stb.) arról tanúskodnak, hogy a szerző-fordítót mindenekelőtt kálvinista apologetikai és egyházpolitikai megfontolások vezérelték munkája során.

Ami Laskait különlegessé teszi a többi Lipsius-receptor között a korabeli Magyarországon, az a kálvinista teológia fogalomkészletének előbb említett

invokálása: az utóbbi ugyanis arról tanúskodik, hogy Laskai – kortársaival ellentétben – érdeklődéssel fordult Lipsius metafizikai okfejtéseihez is, és helyesen mérte fel azok racionális teológiai következményeit. A dolgozat során Laskai fordításának bizonyos fordulatait elemzem, ami révén arra a következtetésre jutok, hogy a fordító tudatában volt mindazoknak a teológiai elköteleződéseknek, amelyeket Lipsius titkolni próbált szövegében.

KULCSSZAVAK: Laskai János, Justus Lipsius, neostoicizmus, magyar filozófia, fordításelmélet, racionális teológia

Á D Á M S M R C Z

Ancilla Politicae Ecclesiasticae? Ecclesiastical and Ecclesiastical-Political Aspects in the Hungarian Reception History of Neo-Stoicism - On János Laskai's Translation of Lipsius

ABSTRACT: In my study I would like to present the theological implications of Justus Lipsius' neo-Stoicism in Hungary through the example of János Laskai (1605 – ?), the first Hungarian translator of Lipsius. Laskai can be considered a bright spot in the history of the reception of neo-Stoicism in Hungary not only because of his translation of two of Lipsius' early major works (*De Constantia, Politica sive Civilis Doctrina*), written in a Calvinist intellectual environment, but also because he was the only Hungarian receptionist of Lipsius to attempt to summarize the master's philosophy himself in his preface to the translations. This brief writing of his, as well as certain phrases in his translation (*fatum*: divine order; *res gestae*: things that already happened, etc.), testify to the fact that the author-translator was primarily guided by Calvinist apologetic and ecclesiological considerations in his work.

What makes Laskai special among the other Lipsius-receptors of the time in Hungary is his aforementioned invocation of the conceptual apparatus of Calvinist theology: the latter testifies that Laskai – unlike his contemporaries – also turned with interest to Lipsius' metaphysical reasoning and correctly assessed its rational theological consequences. In this paper, I will analyse certain

idioms of Laskai's translation, concluding that the translator was aware of all the theological commitments that Lipsius tried to conceal in his text.

KEYWORDS: János Laskai, Justus Lipsius, neostoicism, Hungarian philosophy, translation theory, rational theology

Bevezetés

A *neosztoicizmus* kifejezést Léontine Zanta ruházta fel újszerű jelentéssel az 1920-as, *La Renaissance du Stoïcisme au XVIe siècle* című monográfiájában: a szerző jól ismert, ám meglehetősen reduktív meghatározása szerint a neosztoikusok az antik sztoa tanításait keresztény dogmákkal kívánták összhangba hozni.¹ A fenti meghatározás – mint azt másutt részletesen is kifejtettem² – pontosításra szorul, mivel a Zanta által neosztoikusként számontartott gondolkodók sztoaértelmezései – nyilvánvaló hasonlóságaik mellett – olyan eltéréseket is mutatnak, amelyek könnyen megmagyarázhatók az adott szerzők felekezeti hovatartozásával. Az akaratszabadság kérdésében például a katolikus Guillaume DuVair vagy a szintén katolikus Pierre Charron libertariánus elköteleződésekről tanúskodnak, de még beszédesebb annak a Justus Lipsiusnak az esete, aki kálvinista alkotói korszakában még egyértelműen egy kompatibilista álláspont mellett tört lándzsát, rekatolizációja után viszont jól láthatóan ugyancsak a libertarianizmus felé mozdult el. Zanta meghatározásával ellentétben ezért – véleményem szerint – helyesebb úgy fogalmaznunk, hogy a neosztoikus gondolkodók sajátos felekezeti elköteleződéseik filozófiai igazolásához vették igénybe az antik sztoa eszköztárát.

Dolgozatomban a fenti jelenségnek egy magyarországi vetületét kívánom bemutatni Lipsius első magyar fordítójának, Laskai Jánosnak (1605 – ?) a példáján keresztül. Laskai ugyanis nemcsak Lipsius két korai, kálvinista szellemi környezetben született főművének (*De Constantia, Politica sive Civilis Doctrina*) átültetése miatt tekinthető üde színfoltnak a neosztoicizmus ma-

1 Zanta 1975, 9.

2 Smrcz 2018; Smrcz 2017.

gyarországi recepciótörténetében, hanem amiatt is, hogy a fordításokhoz írt előszavában az itthoni Lipsius-receptorok közül egyedüliként tett kísérletet a mester filozófiájának saját kezű összefoglalására. Ez a rövid írása pedig, ahogy fordításának bizonyos fordulatai is (*fatum*: Isteni-rendelés; *res gestae*: eleve meg-történt dolgok stb.) arról tanúskodnak, hogy a szerző-fordítót – Lipsiushoz hasonlóan – kálvinista apologetikai és egyházpolitikai megfontolások vezérelték munkája során.

Nem mellékes azonban az a körülmény sem, hogy Laskai alma matere ugyanaz a leideni egyetem volt, amelynek falai között Lipsius a szóban forgó munkáit papírra vetette. Jóllehet a magyar humanista németalföldi peregrinációjára már jóval Lipsius 1606-ban bekövetkezett halálát követően, 1629-ben került sor (ennek következtében a két szerző nem ismerhette egymást személyesen), fordításai ráadásul bő egy évtizeddel ezután, 1640-ben és 1641-ben készültek, mégis azt gondoljuk, hogy Laskai fent említett szövegei betekintést engedhetnek abba, hogy mi volt a neosztoicizmus valódi tétje Lipsius szellemi környezetében.

Nem mellékes továbbá az a körülmény sem, hogy csak csekély számú olyan magyar forrással rendelkezünk, mely Lipsius munkásságának ne a politikai aspektusára koncentrált volna: a németalföldi humanista legtöbb korabeli olvasóját (Révay Péter, Dudith András stb.) ugyanis főképp a politikai cselekvés lehetőségfeltételei vagy épp a politikai rezignáció szükségességének kérdései foglalkoztatták. Ez alól természetesen maga Laskai sem számít kivételnek, őt azonban szemmel láthatólag foglalkoztatták Lipsius munkásságának egyéb (metafizikai, teológiai) aspektusai is. (Nem kizárt, hogy Laskain kívül ugyanez csak egyetlen szerzőről, a pozsonyi kötődésű Daniel Wilhelm Mollerről mondható el, aki az 1673-as *Meditatio stoica de conditione temporis praesentis* című munkájában egy sztoikus elmefilozófiai gondolatkísérletet vázol.³) Jóllehet Laskai filozófiai tárgyú munkásságát döntő részben fordítások teszik ki, ugyanakkor a rendelkezésekre álló források szűkössége folytán ezeknek a fordításoknak a filozófiatörténeti jelentősége is felértékelődik.

3 Smrcz 2020.

Gondolatmenetünk a következő nyomvonalon halad majd: (1) elsőként Lipsius életének és munkásságának legfontosabb mozzanatait mutatom be, majd (2) ugyanezt teszem Laskai életútjával. (3) Rátérvén Laskai szövegének szorosabb olvasására, mindenekelőtt egy fordításelméleti sajátosságra hívom fel a figyelmet: állításom szerint ugyanis Laskai együttesen alkalmazza a korban divatos *ad verbum*- és *ad sententiam*-elveket, vagyis a fordító néhol szó, másutt pedig értelem szerint magyarítja Lipsius szövegét. Amennyiben ez az állításom igaznak bizonyul, az részben magyarázatul szolgálhat a fordító szövegét övező értetlenkedésre (a leginkább elterjedt nézet szerint Laskai latintudásának hiányossága tehető felelőssé bizonyos megoldásaiért⁴), másrészt pedig az értelmező módon fordított részek segítségünkre lehetnek a fordító Lipsius-értelmezésének rekonstruálásában.

Lipsius és a neosztoicizmus

Justus Lipsius katolikus család gyermekeként látta meg a napvilágot 1547-ben egy Leuven melletti kisvárosban, Overisjében. A leuveni egyetemen folytatott jogi tanulmányait követően kezdett filológiai munkálatokba, amelyeknek legkorábbi dokumentuma az 1567-ben kiadott *Variarum lectionum libri tres* című írása volt (amelyben különféle obskúrus antik szöveghelyek értelmét igyekezett megvilágítani), legjelentősebb ez irányú produktumai azonban az 1574-es Tacitus- és az 1605-ös Seneca-szövegkiadása lettek. Szövegkritikai kiadványai mellett machiavelliánus színezetű⁵ politikaelméleti munkái (*Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* [1589], *Monita et exempla politica* [1605]) révén híresült el, szempon-
tunkból azonban mégis az antik sztoicizmus tanításait rekonstruálni vagy átértelmezni hivatott munkái (*De constantia libri duo* [1584], *Manuductio ad stoicam philosophiam* [1604], *Physiologia stoicorum* [1604]) lesznek fontosak elsősorban.

Az utóbbi írásai kapcsán már Lipsius legkorábbi életrajzírói is felvetették azt a kérdést, hogy mennyiben tekinthetők ezek pusztán filológiai teljesítmé-

4 Vargha 1942, 49.

5 Brooke 2006; Brooke 2012.

nyeknek, vagy mennyire minősülnek olyan filozófiai munkáknak, melyek elsődleges célja nem a történeti hűség volt, hanem aktuális filozófiai problémák megválaszolása. Aubert le Mire (Aubertus Miraeus) például egy olyan legenda felidézésével kezdi mestere életéről szóló beszámolóját, amely szerint a Lipsius születését megelőző éjjelen a későbbi humanista édesanyja egy látomást észlelt:

Az éjszaka közepén a jövendő vakító fényt borított a világra, mikor is [Lipsius] anyja a [születését] megelőző éjjelen éber állapotban és álomtalanul két, csodálatosan fehér kislányt látott, akik a hálószobában összeölelkezve sétáltak fel s alá.⁶

Le Mire a furcsa eseményt allegorikusan értelmezi, és szerinte a két, összeölelkező fehér lányalak valójában a *filológia* és a *filozófia* voltak, maga a látomás pedig Lipsius eljövendő munkásságát vetítette előre, mivel az életrajzíró szerint „ő volt az, aki elsőként hozott létre a filológiából filozófiát, valamint elsőként és egyedülként vezette el korának múzsáit ahhoz, hogy a bölcsesség, azaz a tudományok alapelveinek engedelmességedjenek”.⁷ A fenti értelmezés azért is érdekes, mert a filológia és a filozófia viszonyának ellentmondásossága legkésőbb Seneca óta bevett toposznak számított sztoikus körökben: mint az közismert, Seneca azt tartotta a filozófia elsajátítása során felmerülő legsúlyosabb hibának, ha gondolatok helyett szavakat tanulmányozunk, ezáltal ugyanis „filológiává válik mindaz, ami eredetileg filozófia volt (*quae philosophia fuit facta philologia est*)”.⁸ Míg a filológia tényeket rögzít, a filozófia dolga szerinte az, hogy a helyes életre tanítson, ennél fogva pedig a két tudományterület mind tárgyát, mind pedig módszertanát tekintve jócskán különbözik egymástól.

Le Mire éppen azért méltatja Lipsiust, mert úgy vélte, mestere sikeresen volt képes a két diszciplínát ötvözni egymással. Joggal támadhatnak kételyeink afelől, hogy egy ilyesfajta kísérlet egyáltalában járhat-e sikerrel, ám ha hitelt adhatunk le Mire értelmezésének, akkor azt mondhatjuk, hogy Lipsius sztoi-

6 Miraeus 1609, 2–3.

7 Miraeus 1609, 2–3.

8 Seneca 2002.

kus tárgyú írásainak elsődleges vagy kizárólagos célja nem a történeti hűség volt, hanem genuin filozófiai gondolatok is fellelhetők bennük: vagyis olyanok, amelyek az antik sztoikus korpuszban nem hogy nem szerepelnek, de még csak nem is következnenek belőlük. Lipsius azonban előszeretettel élt a *dissimulatio* eszközével, vagyis egyes, főleg teológiai vagy politikai szempontból kifogásolható állításait igyekezett kétértelműségbe burkolni. Szempontunkból mindez azért fontos, mert állításunk szerint fordításainak nem szigorúan szöveghű részeiben Laskai maga is segít leleplezi Lipsius mindazon filozófiai előfeltevéseit, amelyek nem (egyértelműen) vezethetők vissza antik előképekre, és amelyek újszerűségét Lipsius eredetileg disszimulálni igyekezett.

Mielőtt azonban továbbhaladnánk, említést érdemel még Lipsius életének egy másik híres vonása, a felekezeti állhatatlansága is. Születésénél fogva ugyan katolikus neveltetésben részesült a szerző, de 1572-ben elfogadta a Jénai Egyetem retorika és történelemtudományi katedráját, ami miatt át kellett térnie a lutheránus hitre (az egyetemet 1559-ben alapították, és elsőként vált a reformáció egyik szószólójává). Amikor pedig 1579-ben a frissen alapított Leideni Egyetemre tette át székhelyét, kálvinista lett. Életének utolsó – sokak szemében dicstelen – fordulópontját⁹ ráadásul 1590-es rekatolizációja jelentette, amelyet követően a szintén katolikus Leuven egyetemén töltötte hátralévő éveit, kortársa,¹⁰ Guy Patin meg-

9 A sokak által angol Senecaként is emlegetett kálvinista püspök, Joseph Hall a *Mundus alter et idem* (Egy másik világ, mely mégis ugyanez) című menipposzi szatírájában Lipsiust például egy színváltó kaméleonként ábrázolta. Írásának egyik fejezete ugyanis egy *Fantasia* nevű térség *Moronia* nevű részén játszódik, ahol – az elbeszélés szerint – katolikusok gyakorolják bálványimádó szokásaikat. *Moronia Variana* nevű tartományában pedig, ahol minden folytonos mozgásban van (a hivatalnokok például folyton váltogatják a városok neveit, a színes tollakba öltözött polgárok pedig folyton váltogatják ezeket a tollakat), Lipsius neve egy fizetőszközön bukkan fel: „A kör alakú érme egyik oldalán egy középkorú, tógát viselő férfi volt, aki jobb kezével egy aranyos kiskutya fejére támaszkodott, a másikkal pedig egy félig nyitott könyvet tartott a magasba. Az érme másik oldalán egy színváltó kaméleon volt látható, fölötte azzal az írással, hogy <CONST. LIP.>” A kutyára való utalás életrajzi elem, melyet Peter Paul Rubens is megörökített a *Négy filozófus* című festményén (ennek jobb szélén Lipsius szintén az egyik kutyájával látható). Hall érméjének azonban a hátlapja az, ami igazán beszédes: ennek értelmében ugyanis a *constantia Lipsiana* valójában az állhatatlansággal rokonértelmű a szerző szerint (vö. Hall 1908, 62–63.).

10 Bayle 1820, 122–124.

fogalmazása szerint „recatholicissimusként”¹¹ amivel feltehetően az indokolatlan és felszínes hitbuzgalmára utalt francia humanistársa.¹²

Lipsius hitbéli állhatatlanságának kimagyarázása ráadásul a vele egyébként nyíltan rokonszenvező életrajzírói számára is nem kevés fejtörést okozott. A már említett Aubert le Mire szerint például Lipsius egész életében katolikus maradt, felekezetváltásaival pedig csak az aktuális lakóhelyének szokásait igyekezett tiszteletben tartani.¹³ Ugyanezt az értelmezést fogadja el a szerző egyik kései biográfusa, Charles Nisard is: „Hűséges maradván mindazon elvekhez, melyek csak a külsőségekben megjelenő magaviseletre vonatkoztak, Jénában és Leidenben is alkalmazkodott vendéglátóinak vallási gyakorlataihoz [...]”¹⁴ De például a XVII. századi filozófus-lexikonszerző Pierre Bayle már jóval kevésbé volt elnéző Lipsius ezen jellemvonásával szemben:

Lipse (Juste), latinul Lipsius egyike volt a XVI. század legműveltebb kritikusaiknak [savans Critiques]. [...]. Az egyik legnagyobb hiba, amit Lipsiusnak szemére szokás vetni, a vallással kapcsolatos állhatatlansága [*l'inconstance en matiere de Religion*].¹⁵

Lipsius felekezeti állhatatlanságának filozófiai jelentősége abban áll, hogy – mint azt másutt már bemutattam¹⁶ – komoly törésvonal fedezhető fel Lipsius kálvinista és katolikus korszakaiban keletkezett sztoicizmusértelmezései között, amely nagyrészt az akaratszabadság kérdésében érhető tetten: míg a kálvinista Lipsius egy kemény determinista álláspontot képvisel, addig a kései, katolikus szellemi környezetben alkotó szerző már engedményeket tett a libertarianiz-

11 Idézi Nisard 1855, 90.

12 Hogy az efféle vádak nem feltétlenül lehettek alaptalanok, jól látszik Lipsius első, Leuvenben publikált munkájának előszavából is: „Még annyit teszek hozzá, hogy elvetem azt, ha bárhol is az ősi vallással és erkölcsökkel szemben [mondok]: és hozzád tartozom [*tibi adhaereo*] boldogságos Egyház, akinek a teljes tantételét Péter és Pál apostolok öntötték ki vérükkel” (Lipsius 1594: *Ad Lectorem*).

13 Miraeus 1609, 30.

14 Nisard 1855, 44.

15 Bayle 1820, 122–124.

16 Smrcz 2018, 51–66.

mus irányába.¹⁷ Az életmű ilyesfajta belső önellentmondásainak sokan azért sem szentelnek elegendő figyelmet, mert máig tartja magát az a vezérrarratíva, miszerint a kora újkori sztoikusok általában véve a kereszténységgel akarták összhangba hozni antik elődeik tanításait. Véleményem szerint azonban ez az olvasat erősen elnagyolt, mivel eltérő felekezetek eltérő módokon viszonyultak a sztoához, vagy pedig eltérő módokon értelmezték azt.¹⁸ Úgy vélem, ugyanez látható Laskai Lipsius-fordításából is, aki kálvinistaként erősen kálvinista színezetű olvasatát nyújtja Lipsius kálvinista korszakában készült munkáinak.

Laskai és a neosztoicizmus

Laskai János 1605-ben született Kecskeméthez közel, iskoláit azonban előbb Debrecenben, majd 1629-től Leidenben járta. Minden bizonnyal az utóbbi állomáshelyén ismerkedett meg Lipsius munkásságával. 1631-es hazatérése után Bethlen István oldalán vett részt a Bethlen Gábor halálát követő politikai csatározásokban, Erdélyben.¹⁹ Írói munkásságának legfontosabb dokumentumai a már többször említett Lipsius-fordítások (*Justus Lipsiusnak az állhatatosságról írt két könyvei* [1640], *Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt hat könyvei* [1641]), amelyek közül az elsőhöz egy Vay Péterhez címzett *Ajánló levelet* is csatolt, de ezek mellett ugyancsak említést érdemel az *Ajánló levél*, amelyet Illésházy Gáspár *Kézben viselő könyvéhez* írt (1639): az utóbbi írás azért is érdekes, mert már itt is felbukkan az *állhatatosság* fogalma (mely mind az antik sztoikus, mind pedig a Lipsius-féle neosztoikus etikának egyik kulcsfogalma), valamint az a szintén sztoikus színezetű gondolat, miszerint nem érdemes olyan külsődleges célok felé törekednünk, mint amilyen a hírnév.²⁰ Dolgozatunkban azonban a *Justus Lipsiusnak az állhatatosságról írt két könyvei* című írását tartjuk elsősorban szem előtt, mivel ez az, amely a neosztoicizmus magyarországi recepciótörténete szempontjából mérvadó.

17 Smrcz 2018; Smrcz 2017.

18 Smrcz 2017, 12–23.

19 Laskai életéről bővebben lásd: Tarnóc 1970, 13–61.

20 Laskai 1639, 7–18.

A szerző munkásságával azonban mindezidáig mostohán bánt a filozófia- és irodalomtörténet, amiben az a körülmény is szerepet játszhatott, hogy életművének jelentős részét fordítások teszik ki. Három komprehenzív filozófiatörténet-írónk (Almási Balogh Pál, Hetényi János, Erdélyi János) közül például csak az utóbbi tesz róla említést, de ő is csak lakonikusan nyilatkozik róla:

1619-ben ment iskolákra Németországba, hol később is megfordúla mint nemes ifjak útítársa, kísérője; gr. Bethlen István ecsedi pappá tette, de volt nyírbátori lelkész is. Fordítá Justus Lipsius munkáját 'A polgári társaságnak tudományáról. Bártfa, 1641., melyet ajánla Vay Péternek, ki jóakarattal volt íránta.²¹

Jól látható, hogy beszámolójában Erdélyi is csak Laskai legfontosabb életrajzi adataira szorítkozik, ám nem kevésbé beszédes az a körülmény sem, hogy a két fordítása közül csak Lipsius *Politicájáról* (*A polgári társaságnak tudományáról*) tesz említést, a *De constantia*-fordításról vélhetően nem is volt tudomása. Mindez jól tükrözi a hazai Lipsius-recepció egészét, mely kezdettől fogva inkább a németalföldi szerző tacitista-machiavelliánus politikafilozófiájára fókuszált, és legfeljebb másodsorban foglalkozott a sztoikus ihletésű írásaival.

Az irodalomtörténet-írásunk azonban valamivel alaposabb figyelmet szentelt Laskai munkásságának. Vargha Anna a *Justus Lipsius és a magyar szellemi élet* című 1942-es monográfiájában viszonylag részletesen tárgyalja Laskai munkásságát, különös tekintettel az Erdélyi által figyelmen kívül hagyott *Justus Lipsiusnak az álhatatosságról írt két könyvei* című fordítására is, de észrevételei főleg Laskai fordítási hibáira korlátozódnak.²² Varghánál jóval mélyrehatóbban tárta fel Laskai életútját a fordításokat 1970-ben közreadó Tarnóc Márton,²³ aki elemzésében a szerző egyéb fellelhető munkáit (teoló-

21 Erdélyi 1885, 89.

22 Vargha 1942, 49.

23 Tarnóc 1970, 13–61.

giai tárgyú disszertációját, ajánlóleveleit, politikai gúnyverseit) is számításba vette. A legutóbbi időkben pedig Bene Sándor egy írásában is találkozhattunk Laskai nevével, aki – Varghával szöges ellentétben – elismerően nyilatkozik a fordító bizonyos fordulatairól.²⁴

Laskai lehetséges fordításelméleti megfontolásai

Kétségtelen, hogy fordításai során Laskai vétett néhány nyilvánvaló hibát (a *De constantia* első könyvének egy helyén szereplő *aeger* [beteg] szót földnek [*ager*] fordítja, ami értelmetlen mondatot eredményez stb.²⁵), ez azonban még korántsem teszi munkáit filozófiatörténeti szempontból érdektelenné, hanem ellenkezőleg, épp ezeknek a többsége az, amely közvetlen betekintést nyújt a forrás és célszöveg sajátos viszonyába. Laskai alaposabb olvasói közül ezért a következőkben – Tarnóc Márton és Bene Sándor álláspontjával egyetértve, Vargha Annával pedig vitatkozva – amellet kívánok érvelni, hogy a célszövegben szereplő sajátos fordulatok többsége korántsem a fordító hiányos latintudásának tulajdonítható, hanem egy sajátos fordításelméleti-hermeneutikai módszer megnyilvánulása. Jóllehet Laskai megoldásainak többsége joggal tűnhet elavultnak a mai sztenderdjeink szerint, ezek mégis teljességgel megfeleltek a korabeli módszertani elveknek. De milyen fordítási elvekről is van szó?

Laskai szövegeivel nagyjából egy időben (1647) keletkezett Kászoni János *Igazgatás A' Nemes Magyar Országának és hozzá tartozó Részeknek szokott teorveny folyasiról* című fordítása, amelyet Kitionich János *Directio methodica processus judicariii Regni Hungariaejéből* készített. Szempontunkból mindez azért érdekes, mert a könyvnek az olvasókhoz írott előszavában a szerző nyíltan közzéteszi fordításelméleti megfontolásait:

24 Bene 2012.

25 „Tulaydonsága a szántó-földnek hogy sokáig semmit sem szenved ő magában.” Laskai 1970b, 74.

Noha a fordításban azon igyekeztem, hogy a Deáknak értelmét hiven és igazán meg-magyarázzam; mind az által, nem ragaszkodtam tellyességgel a Bötühöz ugy, kivált-képpen a nagy Periodusokban, hogy igiröligire a mellett maradtam volna; mert az ugyan nem is lehetett, és ha valami részben lehetett volna is, annak a Magyar szok csigázásával kellett volna lenni, kimiat a szollásnak modgya meg repedezvén, igen homályoson és daraboson esett volna; hanem a Deáknak értelme mellett meg maradván, a Magyarját, a menyire lehetet folytába eresztetem, és ugy igyekeztem éjteni, ahol értelme engette, mintha nem Deákból fordított, hanem először-is Magyarul irattott volna.²⁶

Amiről Kászoni e helyen beszél, az nem más, mint a korban jól ismert *ad verbum* és *ad sententiam* nevű fordítási elvek közti különbség, amelyeket – saját bevallása szerint – ő maga felváltva alkalmazott munkája során. Az *ad verbum*-elv alatt azt az empirikus fordítási gyakorlatot értjük, amikor egy szöveget a célnyelvben szóról szóra adunk vissza arra törekedvén, hogy a szövegegész terminológiai szempontból minél koherensebb legyen. A manapság talán különösnek ható *ad sententiam*-elv ezzel szemben azt mondta ki, hogy a fordításnak egyáltalán nem kell a szószerintiségre törekednie (aminél fogva a célszöveg mai szemmel nézve akár nem is fordítás, hanem inkább parafrázis benyomását keltetheti²⁷), hanem a szövegegész megértését követően a fordító feladata az, hogy a forrásszöveg értelmét magyarázza el.

26 Kászoni 1647, 4.

27 A kettő közti különbség egyik legekleatásabb példája talán Platón összes műveinek két kora újkori fordítása volt. Nem sokkal azt követően ugyanis, hogy Marsilio Ficino az *ad verbum*-elvet alkalmazva elkészítette az első latin nyelvű Platón-összest (*Divini Platonis opera omnia*, 1491), 1578-ban Jean de Serres (Johannes Serranus) átültetésében napvilágot látott Platón összes műveinek újrafordítása is (*Platonis Augustissimi Philosophi omnia quae extant opera ex Nova Johannis Serrani Interpretatione*), amely már a címében is egyértelművé teszi a Bruni-féle *ad sententiam*-elv iránti elköteleződését. Ugyanannak a szövegekörpusznak ugyanarra a célnyelvre való újrafordítását tehát a fordítói módszertannal szembeni követelmények megváltozása tette szükségessé.

James Hankins szerint az *ad sententiam*-elv alapgondolata már jóval korábban, a Manuél Khrüszolorasz köréhez tartozó humanistáknál is felbukkant,²⁸ széles körben azonban csak Leonardo Bruni (1370–1444) 1420-as, *De recta interpretatione* című traktátusa révén vált ismertté. Bruni elgondolása szerint a fordítás nem egyszerű átültetés (*translatio*),²⁹ hanem magyarázat (*explicatio*) is egyben, a szóról szóra való átvitel pedig ennél fogva nem egyszerűen elégtelen fordítási gyakorlat, hanem kerülendő is:

[s]okan ugyanis, akik alkalmasak arra, hogy megértsenek dolgokat, ugyanezek elmagyarázására [*ad explicandum*] nem alkalmasak immár.³⁰
[...]

az egyes fordítások [*traductionibus*] során a legjobb értelmező [*interpres*] dolga az, hogy az írás első szerzőjének [*primum auctorem*] teljes elméjét, lelkét és akaratát magára öltse [*sese convertet*], és, amikor néha átalakítja beszédének formáját, helyét, mozgását, színezetét és körvonalait, akkor azon töprengjen, hogyan fejezhetne ki mindent [*cuncta exprimere meditantur*].³¹

[...]

Azt pedig, hogy mit jelentenek a 'viselni' [*gerere*] és az 'erkölcs' [*mos*] szavak, még a műveletlen [*rudis*] olvasó is megérti; az azonban egészen más, hogy a szövegegész [*totum*] mit jelent.³²

Bruni tehát egy olyan hermeneutikai módszert javasol, amelynek segítségével a forrásszöveg szerzőjének intenciója válik megismerhetővé. Magától értetődő azonban, hogy ez a módszer komoly veszélyeket is magában rejthet, mivel a fordítónak ezáltal lehetősége lesz – akár önkéntelenül, akár szándékosan is – arra, hogy olyan dolgokat is a forrásszöveg szerzőjének tulajdonítson, amelyek akár a lehető legtávolabb álltak szándékaitól. Anthony Grafton például külön

28 Hankins 1989, 44–45.

29 Maga a *translatio* szó is feltehetően Brunitól származik. Lásd Kittel 2004, 1422.

30 Bruni 2011, 21.

31 Bruni 2011, 21.

32 Bruni 2011, 21.

hangsúlyozta is Bruni kapcsán, hogy őt és a vele kortárs itáliai humanistákat korántsem feltétlenül a *sine ira et studio* elve motiválta munkásságuk során,³³ vagyis mai szemmel nézve joggal lehetnek fenntartásaink az *ad sententiam*-elvel szemben. A kora újkorban azonban – ahogy az a korábban idézett Kászoni János-szövegrészletből is látható – bevett gyakorlat volt ennek az alkalmazása, a nem betű szerinti fordítás tehát nem pongyolaságot jelent, hanem egy tudatos hermeneutikai stratégia húzódik meg mögötte.

Laskai értelmező fordításának bizonyos sajátosságai

Laskai Lipsius-fordításai is egy hasonló fordítói stratégia alkalmazásáról árulkodnak: bizonyos helyeken egyértelműen úgy tűnik, hogy követni igyekszik az *ad verbum*, vagyis a szó szerinti fordítás elvének követelményeit, másutt azonban értelmezve fordít. De miben is áll Laskai Lipsius-értelmezése?

Mint az a Vay Péterhez írt ajánlóleveléből kiderül, a szerzőt *Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt hat könyvei* kapcsán mindenekelőtt az foglalkoztatja, hogy miként őrizhetjük meg *állhatatosságunkat* a világ eseményeinek forgandósága ellenére is:

En miólta á tudományoknak nemesebb részeit, egyszer-is másszor is az alkamatosságok szerint szemlélem; eszemben-vettem azt, hogy azok fáradoznak legszebb és hasznosb dolgokban, kik az nemzetsegeknek egygyik helyből másb-valo kölltözesit, az országoknak es birodalmaknak kezdetit, nevedesit, es hirtelen-valo változásit (avagy) romlásit á meglett dolgokbol ki-szedeketik es közönségessé teszik.³⁴

[...]

[E]z életnek háborúságos tengerén azok végezhetik el boldogul és állhatatosan életüket, kik az eleve meg-történt dolgokbol, oly egyenes útat ke-

33 Grafton 1999, 132–147.

34 Laskai 1970a, 67.

resnek magoknak, á kiről sem jobbra sem balra (á mint szoktuk szollani) nem hanyatolnak.³⁵

[...]

Kerded azt is: mit használ é feléket. Értenünk rövid szóval: hogy ennyi sok romlásokból és változásokból meghintetettvén, a mi raytunk meg-történhető veszedelmek alatt Állhatatosságot tanúllunk meg fel-öltözni.³⁶

Két mozzanat van tehát, amelyet Laskai különösen figyelemre méltónak tartott Lipsius munkájában: az állhatatosság etikai követelményét és a determinista metafizikát. Bár nem nevezi meg konkrétan, de mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy figyelme legfőképp az értekezés 3–4., valamint 17–20. fejezeteire összpontosult.

Az említett állhatatosság, amely Lipsius munkájának tulajdonképpeni címe is egyben, abban áll a németalföldi szerző szerint, ha ki-ki „lelkének rezzentlen stabilizáló erőt” (*immutum animi robur*) kölcsönöz,³⁷ amely által pedig képes lehet meggátolni, hogy a lélek legkülső burkát afficiáló hatások további oksági tevékenységet fejthessenek ki lelkében. Az utóbbira pedig amiatt van szükség, mert a determinizmus lipsiusi értelmében akarati aktusaink teljességgel hatástalanok az isteni előrelátás (*providentia*) és végzet (*fatum*) erőivel szemben, mivel a világ minden egyes állapota Isten által determinált. Akaratunk mindössze arra képes, hogy általa „akarjunk vagy ne akarjunk” olyan dolgokat, melyek amúgy is szükségszerűen végbemennek, „ennél több hatóerőnk [*vis efficiendi*]” azonban nincsen.³⁸

Laskai fordítása azért is figyelemre méltó, mert az *Ajánló levélben* előrebocsátott témák magyarátsa során előszeretettel él a Bruni-féle értelmező fordítási elv adta lehetőségekkel. Általában véve szömegfeleltetéseinek három fajtája különíthető el: egyrészt (1) megfigyelhetők olyan esetek, amikor Laskai több

35 Laskai 1970a, 67.

36 Laskai 1970a, 69.

37 Lipsius 1584, 6. Laskai fordításában: „az elmenek egyenes es meg-mozdulahatatlan ereje”. Laskai 1970b, 78.

38 Lipsius 1584, 68. A kérdésről bővebben itt írtam: Smrcz 2018.

latin kifejezést egyetlen magyar szóval ad vissza. Különös módon idesorolhatóak a *constantia*, *constans*, *ratus* vagy *fixus* szavak, amelyeket egyaránt „állhatatosként” vagy „állhatatosságként” magyarít a fordító. Ezzel szemben előfordulnak (2) olyan alkalmak, amelyekkor egyetlen latin szónak többféle magyar megfelelőt kölcsönzött a fordító. Idesorolható például a *vis* kifejezés, amelyet olykor „erőként”, másszor „erőszakként” vagy „hatalomként” ad vissza Laskai (ezek arra engednek következtetnünk, hogy a fordító nem tekintette az adott szófordulatot terminusértékűnek).

Végezetül pedig (3) olyat is láthatunk, hogy egy-egy fogalmat (véltetően) terminus technikusnak gondol, és ezért vasszigorral igyekszik minden egyes alkalommal ugyanúgy fordítani őket. Idesorolható például a forrásmű alcímében szereplő *malum publicum* kifejezés, amelyet minden esetben „közönséges nyomorúságként” ad vissza, a *decretum*, amelyet „végzéseként” magyarít, vagy a *causa secundaria* fogalma, amely „Isten-kívül-való” okként szerepel nála, de még ezeknél is beszédesebb a *providentia* szó Laskai-féle magyar megfelelője, amely nem más, mint az „isteni-rendelés”. Míg az első két esetben szó szerinti fordításnak vagyunk szemtanúi, a második két példa egyértelműen arról árulkodik, hogy Laskai szükségesnek vélte az eredeti fogalmak alaposabb megmagyarázását. Ennek oka feltehetően az lehetett, hogy a fordító – véleményem szerint helyesen – a lipsiusi metafizika kulcsfogalmaiként azonosította az említett szavakat: a *causa secundaria* vagy „Isten-kívül-való ok” fogalma Lipsius egyik saját újítása volt, melyről ő maga azt állította hogy nem (vagy nem ilyen) értelemben szerepelt az antik sztoikusoknál, ám az akaratszabadság lipsiusi leírásának megkerülhetetlen eleme volt.³⁹ Érthető tehát, ha Laskai egyrészt következetesen használja a saját maga által gyártott neologizmust a szókapcsolat minden egyes előfordulásánál, valamint az is, hogy általa megmagyarázni igyekszik az eredeti fogalom jelentését

39 Lipsius a következőképpen fogalmazza ezt meg: „[A sztoikusok] a természeti okoknak egy öröktől fogva létező sorát állapították meg. Mi ezzel szemben nem azt mondjuk, hogy mindig csak természeti okok léteznének (Isten ugyanis, aki jósjeleinek és csodáinak oka gyakran a természetén kívül [*citra*] vagy akár azzal szemben [*contra naturam*] is cselekedett), sem pedig azt, hogy ezek öröktől fogva állnának fenn: a másodlagos okok ugyanis nem öröktől fogva valók.” Lipsius 1584, 65.

A *providentia* „isteni-rendelésként” való visszaadása viszont nem Laskai neologizmusa, hanem általa egész egyértelműen a kálvinista teológia eszköztárát invokálja, ami azért különös, mert Lipsius sehol nem tett kísérletet a *providentia* és a *praedestinatio* fogalmainak egymással való azonosítására,⁴⁰ Laskai viszont szemmel láthatólag azonosnak tekinti a kettőt, és ezzel Lipsiust magát is egy kálvinista keretrendszerben értelmezi. A fordító ezen a ponton rávilágít (vagy ha úgy tetszik: vitába száll) a forrásszöveg értelmezőinek azzal a markáns csoportjával, akik szerint Lipsius bújtatott ateista volt,⁴¹ munkássága pedig a nyugati szekularizáció történetében számít mérföldkönek.⁴² Laskai, aki – mint már említettük – részben Lipsius alma materében nevelkedett, ezen „teologizáló” fordítása révén egyértelműen arra ösztönzi olvasóit, hogy fenntartásokkal kezeljék az előbbi értelmezéseket.

Összegzés

Laskai fordítói és Lipsius-értelmezői erényeinek kidomborítása mellett végetül említést érdemel az a sajnálatos körülmény is, hogy Laskai munkái már a maguk korában is legfeljebb csak egy nagyon szűk kör számára lehettek ismeretek. Erről árulkodik Tarnóc Mártonnak az a megállapítása, miszerint az *Justus*

40 A következő mondat szemléletes példája a *providentia* és a *decretum* szavak konzisztens fordításai mellett az állhatatosság kapcsán tapasztalható bizonytalanságnak is Laskai részéről. Összehasonlítás végett közöljük még John Stradling Laskaiénál korábbi (1574) fordításának vonatkozó részletét, valamint Lipsius második magyar fordítójának, Egyházas Boda Józsefnek (1808) a megoldását is: „Si enim deus est, *Providentia* est; si haec, *Decretum* & ordo rerum; si istud, firma & *rata* necessitas eventorum” (Lipsius 1584, 43.). Ugyanez Laskai fordításában: „Mert ha Isten vagon, vagon *isteni gond-viselés*: ha ez vagon, *végzés* és rend-tartás vagon á dolgokban: ha végzés és rend-tartás vagon, á dolgok kimenetelinek is erős es *álhatatos* szüksége vagon” (Laskai 1970b, 139.). John Stradling: „if there be a God, there is also *providence*; if it, a *decree* and order of things, and of that follows a firm and *sure* necessity of events” (Stradling 1595). Ugyanez Lipsius második magyar fordítója, Egyházas Boda József fordításában: „Mert ha Isten van, vagon örök *gondviselés*-is, ha ez, vagon bizonyos *ki szabott rendje* a’ dolgoknak-is, ’s ezzel egy *meg határozott* szüksége a’ Történeteknek-is” (Egyházas-Rádóczi Boda 1808, 47.).

41 Zanta, 1975, 9.

42 Vö. Taylor 2007, 115–124.

Lipsiusnak az Álhatatosságrul két könyveinek mindössze két példánya maradt fenn,⁴³ valamint szintén ezt sejteti az is, hogy Lipsius második magyar fordítója, Egyházas-Rádóczi Boda József említést sem tesz fordítóelődjéről, melynél fogva jó okunk van azt gondolni, hogy hírből sem ismerte annak munkáit.⁴⁴

Laskai tehát legkevésbé sem hatástörténete okán tarthat számot érdeklődésünkre. Ehelyett inkább két másik okból tartjuk a fordító teljesítményét figyelemre méltónak: egyrészt azért, mert – mint azt az előbbieken be kívántuk mutatni – értelmező fordítási megoldásai arra engednek következtetnünk, hogy Laskainak számos modern értelmezőnél jobban sikerült lelepleznie Lipsius (korai) filozófiájának szándékosan homályba burkolt teológiai előfeltevéseit. Meglátásunk szerint ugyanis a fent említett értelmezők gyakran túl könnyen adnak hitelt nem csak Lipsius explicit önértelmezésének (miszerint a sztoicizmust az általában vett kereszténységgel kívánta összhangba hozni), hanem olykor még ellenfelei Lipsius-értelmezéseinek is (miszerint Lipsius ateista volt). Laskai ezzel szemben – értelmezésünk szerint – helyesen vette észre, hogy Lipsius (korai) filozófiáját partikulárisan a kálvinista teológia keretrendszerében és kálvinista egyházpolitikai szempontok felől érdemes vizsgálni.

A másik ok, ami miatt a fordító érdeklődésre tarthat számot nem is annyira hermeneutikai, hanem inkább eszmetörténeti természetű: ahogy azt egyebek mellett Bene Sándor⁴⁵ és Tóth Gergely⁴⁶ vonatkozó munkáiból ma már jól ismerjük, Lipsius magyarországi recepciója nemcsak kiterjedt volt, hanem sokrétű is, az egyes receptorok sporadikus utalásaiból azonban nem mindig könnyű rekonstruálni, hogy ki hogyan értette (félre) forrásszövegének szerzőjét. Egy efféle szövegcsoportban Laskai kiterjedt értelmezései akkor is üde színfoltot képeznének, ha magukat az értelmezéseket elfogadhatatlanoknak kellene tartanunk. Ilyesmiről azonban – mint mondtuk – szó sincsen. Fordításai ellenben alkalmat adhatnak arra, hogy jobban megértsük bizonyos magyarországi értelmezői csoportok hallgatólagos előfeltevéseit is.

43 Tarnóc 1970, 36.

44 Egyházas-Rádóczi Boda 1808, i–xiv.

45 Bene 2012.

46 Tóth 2019, 567–584.; Tóth 2021, 66–67.

Míg ugyanis egyesek (mint például Rimay János) az abszolutizmust megelőlegező nézetei miatt rajongtak Lipsiusért, mások (mint például Révay Péter) a *De constantia* rezignatorikus nézetvilága miatt tisztelték a németalföldi mestert. Ahogy az Laskai kálvinista szemléletű fordításaiból, valamint az azokhoz csatolt *Ajánló leveléből* kiolvasható, szerzőnk egyértelműen az utóbbi értelmezőcsoport nézetvilágával rokonítható. Legfőbb érdeme mégis az, hogy forrásanyagának természetéből következően olyan (metafizikai, teológiai) kérdésekben is kénytelen volt színt vallani, amelyekről más értelmezők egyáltalán nem tájékoztatnak minket, ekképpen pedig betekintést nyújt a magyarországi neosztoikusok e csoportjának nézetvilágába.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bayle 1820.** Bayle, Pierre: *Dictionnaire Historique et Critique, tome neuvième.* Desoer, Paris, 1820.
- Bene 2012.** Bene Sándor: *Rimay Vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről).* In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.* Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc, 2012. 139–188.
- Brooke 2006.** Brooke, Christopher: How the Stoics Became Atheists. *The Historical Journal*, 49. (2006), 2. 387–402. <https://doi.org/10.1017/S0018246X06005255>
- Brooke 2012.** Brooke, Christopher: *Philosophic Pride – Stoicism and Political Thought from Lipsius to Rousseau.* Princeton University Press, Princeton, 2012. <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691152080.001.0001>
- Bruni 2011.** Bruni, Leonardo: *De Interpretatione Recta.* Universidade Federal de Santa Catarina (Scientia Traductionis), Florianópolis, 2011. <https://doi.org/10.5007/1980-4237.2011n10p16>
- Egyházas-Rádóczi Boda 1808.** Egyházas-Rádóczi Boda Joseph (ford.): *Justus Lipsiusnak az Álhatatossággrul két könyvei.* Trattner Mályás (TS. Kir. Priv. Könyvnyomtató), Pest, 1808.
- Erdélyi 1885.** Erdélyi János: *A bölcsészet Magyarországon.* Franklin Társulat, Budapest, 1885.
- Grafton 1999.** Grafton, Anthony: *The Footnote – a Curious History.* Harvard University Press, Boston, 1999.
- Hall 1908.** Hall, Joseph: *Mundus Alter et Idem.* George Bell & Sons, London, 1908.
- Hankins 1989.** Hankins, James: *Plato in the Italian Renaissance.* I–II. Brill, Leiden, 1989.
- Kászoni 1647.** Kászoni János: *Igazgatás A' Nemes Magyar Országnak és hozzá tartozó Részeknek szokott teorveny folyasirol.* Balassi Major Marthon, Gyulafehérvár, 1647.
- Kittel 2004.** Kittel, Harald – Frank, Armin Paul – Greiner, Norbert – Hermans, Theo – Koller, Werner – Lambert, José – Paul, Fritz (eds.): *Traduction: encyclopédie internationale de la recherche sur la traduction.* Walter de Gruyter, Berlin, 2004.

- Laskai 1639.** Laskai János: Ajanló level. In Joachim von Beust – Illésházy Gáspár: *Kézben viselő könyv*. Fodorik Menyhart, Debrecen, 1639.
- Laskai 1970a.** Laskai János: *Ajanlo level*. In Tarnóc Márton (szerk.): *Laskai János válogatott művei*. Akadémiai, Budapest, 1970.
- Laskai 1970b.** Laskai János: *Justus Lipsiusnak az álhatatosságról írt két könyve*. In Tarnóc Márton (szerk.): *Laskai János válogatott művei*. Akadémiai, Budapest, 1970.
- Lipsius 1584.** Lipsius, Justus: *De constantia libri duo*. Christophorus Plantinus, Antwerpen, 1584.
- Lipsius 1594.** Lipsius, Justus: *De cruce libri tres ad sacram profanamque historiam utiles* („Ad Lectorem”). [k. n.], Antwerpen, 1594.
- Miraeus 1609.** Miraeus, Aubertus: *Vita Iusti Lipsi sapientiae et litterarum antis-tis*. David Martinus, Antwerpen, 1609.
- Nisard 1855.** Nisard, Charles: *Le triumvirat littéraire au XVI. siècle: Juste Lipse, Joseph Scaliger et Isaac Casaubon*. Amyot, Paris, 1855.
- Seneca 2002.** Seneca, Lucius Annaeus: *108. levél – Hogyan kell a bölcseletet elsajátítani?* In Lucius Annaeus Seneca *Prózai művei*. I. Szenzár, Budapest, 2002. 529–537.
- Smrcz 2017.** Smrcz Ádám: (Neo)sztoikusok az isteni előrelátásról – Justus Lipsius és Guillaume du Vair okságelméletei. *Többlet*, (2017), 1. 12–23.
- Smrcz 2018.** Smrcz Ádám: When the Stoic Chameleon Came Across the Cylinder Stoicism and the Matter of Confessions. *ELPIS*, 11. (2018), 2. 51–66. <https://doi.org/10.54310/Elpis.2018.2.5>
- Smrcz 2020.** Smrcz Ádám: Adalékok a neosztoicizmus magyarországi recepció-történetéhez (Moller Dániel Vilmos: *Meditatio Stoica de Conditione Temporis Praesentis*). *Többlet*, (2020), 2. 185–196.
- Stradling 1595.** Stradling, John (transl.): [Justus Lipsius] *Two Bookes on Constantie*. Richard Iohnes, London, 1595. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A05575.0001.001?view=toc>
- Tarnóc 1970.** Tarnóc Márton: Bevezetés. In *Laskai János válogatott művei*. Akadémiai, Budapest, 1970.
- Taylor 2007.** Taylor, Charles: *A Secular Age*. Harvard University Press, Cambridge, 2007. <https://doi.org/10.4159/9780674044289>

- Tóth 2019.** Tóth Gergely: Állhatatosság és politika: Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 123. (2019), 5. 567–584.
- Tóth 2021.** Tóth Gergely: Egy lutheránus főrend politikai testamentuma a história nyelvén: Révay Péter *De Monarchia...* című műve. In Tóth Gergely (szerk.): *Révay Péter: A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021.
- Vargha 1942.** Vargha Anna: *Justus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Budapest, 1942.
- Zanta 1975.** Zanta, Léontine: *La Renaissance du stoïcisme au XVIe siècle*. Slatkine, Paris, 1975.